

«Менің шежірем».

Шежіре дегеніміз қазақ елінің өткен өмірі, саяси – әлеуметтік жағдайы, салт – дәстүрі, тыныс – тіршілігі. Бұл жазу – сызу болмаған кезде қазақтардың жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ғасырлар бойы беріліп келген, әлі ғылыми жүйеге түспеген рухани қазынасы.

Шежіре қазақ халқын үш арысқа, үш жүзге бөледі. Содан соң, олардың әрқайсысына кіретін рулардың өркендеп, қалай тармақ жайғанын көрсетеді. Бір ғасырда орта есеппен 3 – 4 ұрпақ буын өмір сүреді екен.

Найзаның ұшы, әскердің күшімен бағындырылған елдерде талай рулардың аттары сақталмай, дұрыс аталмай, монғол, не татар атанып кеткен келісімсіз жағдайлардың болғаны да нақты шындық.

Қазақ шежіресінің қайсысы болсын қазақтың түп атасы «Анас» деген адам дейді. Алайда, Анастан Қазаққа дейінгі тізімдегі кісілердің аттары әр түрлі.

Анастан — Жабып — Мағыз — Шайыл – Аққурай — Аламан — Алаш.

Алаштан — Жайылхан, Сейілхан

Жайылханнан — Майқы би — Сыбай — Айырқалпақ.

Айырқалпақтан — Қазақ, Созақ, Дуылғат.

Қазақтан — Әбілқайыр. Әбілқайырдан — Байшора, Жаншора, Қарашора.

Байшорадан — Ақарыс, ұлы жүз.

Жаншорадан — Жанарыс, орта жүз.

Қарашорадан — Бекарыс, кіші жүз тарайды.

Ұлы жүзге үйсін, шапырашты, ысты, ошақты, дулат, албан, суан, қаңлы, жалайыр жатады. Атақты биі — Төле би.

Орта жүзге арғын, қыпшақ, найман, қоңырат, керей, уақ жатады. . Атақты биі — Қазыбек би.

Кіші жүзге «Он екі ата бай ұлы», «Жетіру», төрт қара, әлім жатады. Атақты биі – Әйтеке би.

Қазақта «Қырық рулы елміз, қарға тамырлы қазақпыз» деген сөз баяғыдан келе жатыр. Туысқаншыл, бауырмал қазақ халқы бір-бірімен қалай туысқан? Қай жағынан туысқан? Енді осыны қарастырайық. Адамның үш жұрты бар: қайын жұрты, нағашы жұрты, өз жұрты.

Адамның өз жұрты: Ата, әже, әке-шеше, аға-бауырлары, әпке, іні-қарындасы. Ағасының жұбайы — жеңге. Әпкенің жолдасы-жезде, күйеу бала.

Жеті ата: 1.Өзің. 2. Әке. 3.Ата. 4. Арғы ата. 5. Баба. 6.Түп ата. 7. Тек ата.

Жеті ұрпақ: әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат, жекжат, жұрағат, жамағат.

Ыбырайдың аталары:

**Орта жүз
ру Ұзын Қыпшақ
Алтыбас
Тәстемір**

Жаңбыршы батыр

Балғожа би мен Қанғожа батыр

Алтынсары мен Қошан

Ибраһим

Ал қазір Алтынсариннің өз атасы мен нағашы атасы туралы мәліметтер.

БАЛҒОЖА ЖАҢБЫРШЫҰЛЫ БАЛҒОЖА БИ

Балғожа Жаңбыршыұлы – би (туған жылы белгісіз). Ыбырай Алтынсариннің атасы. Орта жүздің Қыпшақ тайпасының Ұзын руынан шыққан. Қазіргі Қостанай облысының Қостанай ауданында дүниеге келген. 1824 жылы хандық жойылып, Орынбор генерал – губернаторлығы үш аға сұлтандыққа бөлініп, әр сұлтандық дистанцияларға, дистанциялар бөлімшелерге бөлінген кезде Балғожа би Жаңбыршыұлы Ұзынқыпшақ бөлімшесін басқарған.

Балғожа Жаңбыршыұлы 1839 жылы хорунжий, 1848 жылы жүзбасы «сотник», 1850 жылы старшина әскери лауазымын алған. Ресей өкіметі тарапынан «Ынтылылығы үшін» («За усердие») деген алтын медальмен марапатталған. Сонымен бірге патша өкіметі оған аты жазылған екі тапанша мен қосауызды мылтықты сыйға тартқан.

Қыпшаққа би Балқожа аға болды,
Ағасы Ханқожа би дана болды.
Айбыны аш арыстан секілді еді,
Көрсетті сан қазаққа тура жолды.
Үш жүзге Құсмұрында билік айтты,
Әр сөзін хатқа жазып, бетіне айтты.
Тоқтатып жалғыз ауыз сөзбен жұртты,
Қалайық риза боп, елге қайтты.
Деуші еді Ахмет сұлтан қылман уайым,
Би бергелі Балқожадай бір құдайым.
Мен түгіл үш алашты сүйреп өтер,
Тар жолда, тайғақ кешу болған сайын.
Жеткен соң билігінің кемеліне,
Өмірден болған шақта өтерінде:
«Қыпшаққа Наурызбайым аға болсын»,-
Деп еді ғазиз атам өлерінде.
Ол еді Танабұға Наурызбай би,
Осындай бір-біріне істеді сый.
Кемеңгер, Наурызбай би дүлдүл еді,
Ақылын шамалауға жетеді мый...
Ол күндер қайтып келмес біздің Жүзге,
Үш-төрт-ақ би бар еді Орта жүзде. Саны көп, сапасы жоқ, сапырылысқан,
Он үйге бір би болған келді кезге

Бұл шығарма Мариям Хакімжанованың Қазақстан Ғылым академиясының мұра жинаушылары құрамында 1947 жылы Қостанай, Торғай өңірлеріне барған сапарында Сейітқали Төлегенұлынан жазып алып, Академияның сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған осы өлеңде айтылғандай, Ыбырайдың атасы - Балқожа Жаңбыршин атақты би, ел құрмет тұтқан азамат болғаны исі қазаққа белгілі жайт.

Балқожа Жаңбыршин - жүзбасы, Қыпшақ руының ұзын тармағын басқарған. Торғай, Тобыл және Әйет өзендері аралығында көшіп – қонған Орынбор шекара комиссиясының пікірінше ол «адамдарды басқару жағынан да, жалпы орда істері жөнінен де, өз руластары алдында өте беделді болған. Ол би ретінде Шығыс ордада ғана емес, өзге ордаларда да істі қарауға шебер, білгір адам саналған».

Мұсатай Ақынжанов «Ұлы педагог, қоғам қайраткері» деген мақаласында «Ыбырайдың атасы Балқожа өлең жазған адам. Жас Ыбырайдың мектепке дейін өлең мен жырға әуестеніп өсуіне анық әсері тимеді деп айтуға болмайды, - деп жазады. - Балқожа семьясының төңірегінде көптеген ақындар жиналатын болған. Сөйтіп, Ыбырай бала кезінен-ақ туған халқының рухани мәдениеті мен әдебиетін естіп өскен».

Үміт еткен көзімнің нұры - балам,
Жаныңа жәрдем берсін Хақ тағалам.
Атаң мұнда анаңмен есен-аман,

Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.
Атаңды сағындым деп асығарсың,
Надан боп білмей қалсаң, аһ ұрарсың.
Шырағым, мұнда жүрсең не етер едің,
Қолыңа құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен, не мұратқа жетер едің?!

Мектеп бітіргеннен кейін, Ыбырай Алтынсарин өзінің 1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы» кітабына «Балғожа бидің баласына жазған хаты» деген өлеңді енгізген. Сол өлеңде айтылатын ақыл - өсиеттер Балғожа бидің сөздері. Балғожа би Ыбырайды әрқашан өзімен бірге алып жүрді. Шешен сөйлеуге атасы үлгі болды. Соның бір көрінісі.

Балғожаның жақын ағайыны Айтоқа, Байтоқа деген ағайынды екі кісі болыпты. Байтоқа ит жүгіртіп, құс салатын атақты аңшы екен. «Ұрыспайтын іні болмайды, керіспейтін келін болмайды» дегендей, бір күні осы ағайынды екеуі болмашыға керісіп, Байтоқа ағасына өкпелеп, Қарабалық Наурызбай биге көшпек болады. Дәл сол кезде Балғожа би ел аралап келе жатып ағайындарына келсе, жоғарыдағы жанжалдың үстінен шығады.

Балжекеннің қасында жасөспірім Ыбырай бар екен. Үйге түсіп, жай-күйді білгеннен кейін Балжекең «Ыбырай – жан, мына, Байтоқаға бірдеңе деші» депті. Сонда Ыбырай:

Уа, бай-еке, тыңдасаң,
Біздің сөзді ұғарсың.
Итің менен құсыңды
Сонарда алып шығарсың.
Аңыңды алған байласаң,
Наурызбай биге ұнарсың.
Жекіріп айтса бір сөзді
Құлағыңды мықтап тығарсың.
Бөденедей бұғарсың,
Ішіңнен судай тынарсың.
Нұралы ердің ұрпағы ең
Оған қалай шыдарсың?
Қой, аға-еке, көшуді,
Дұшпаның күйіп ішінен,
Достарың естіп қуансын,-депті.

Сол жерде Байтоқа ашуын басып, Айтоқамен табысып, Ыбырайға бір жорға тай мінгізіпті

Алайда, Балғожаның мырзалығы мен тапқырлығы, терең ойлылығы, ұстамды, ұтымды сөйлей білетіні мына бір әңгімеден көрініс береді: Жасы ұлғайған шағында Досбол Сыр бойынан Торғайға қайта келіп, туған-туыстарын аралайды. Бұл хабарды естіген Наурызбай Досбол алдынан шығып, оны ауылына алып келеді. Наурызбайдың жаңа танылып келе жатқан жас кезі болса керек, әуелі өз ауылына, сосын Балғожа бидің ауылына ат басын тірейді.

Балғожа Досболды құшақ жая қарсы алып, қонақ етеді. Кетерінде бір үйір

жылқы тарту етеді. Бірақ Досбол оны алмай қасындағы Мұғал ақсақалға байлайды. Балқожа бұған риза болып, ұлы Қошанға «Досекемнің біздің ауылдан құр аттануы ұят болар, қосарына бір ат әкеп байла» дейді. Қошан көзі соқыр, өзі кәрі бір көк атты ұстап әкеледі.

Сонда Досбол:

- «Уай, Балқожа, сен алдымен өзіңе қара, екінші мына маған қара. Сосын ана соқыр аттың көзіне қара, Қошан мырзаның жүзіне қара», - дейді.

Көкірек сарайы даңғыл Балқожа би оның ашуды басып тастай біледі. Жұрт көзінше баласына әлдекімдер сияқты ашу шақырып, кіжініп жатпай, кеңдік танытады.

- «Досеке», - дейді Балқожа жұрт назарын өзіне қаратып:

«Хандарда да бір мін бар,
Қарашасын бірдей көрмейді.
Байларда да бір мін бар,
Есігіне келген кемтарға,
Өзі тұрып орнынан
Қолынан қайыр бермейді.
Жүйрікте де бір мін бар,
Жорғаменен табандасып желмейді,
Жорғада да бір мін бар,
Жал-құйрығын сүзіп салсаң да,
Бәйгеден озып келмейді.
Әйелде де бір мін бар,
Ажары сұлу болса да,
Ақылы сай келмейді»,

деп өзіңіз айтыпсыз ғой, әркімде де бір мін болатынын ескертіп. Балаңыздың бір шалалығы шығар бұл. Не дегенмен болар іс болып қалыпты. Енді осының айыбын да, билігін де өзіңіз айтыңыз, - деп салмақты Досболдың өзіне салады.

- Билік айтардай мен дауға келіппін бе, айып алардай мен жауға келіппін бе, бұған мен не дейін, Балқожа – ау . Ал әйтеуір құр қол жібермеймін десең, берер атың дос сүйсінер, дұшпан күйінер бірегей болсын.

Жуандығы, Балқожа, өзіңдей болсын,
Жорғалығы менің өзімдей болсын.
Сұлулығы мына Қошанжанның көзіндей болсын.
Ақтығы Бұхардық ақ бөзіндей болсын.
Жеріміз шалғай, жүрісіміз көп,
Аяғын тұсар асау, тарпақ болмасын,
Өмілдірік, құйысқан бізде жоқ,
Ері алға кетер еңкек,
Артқа кетер шалқақ болмасын, - дейді.

—Е — е, Досекемнің көзі Бозжорғаға түскен екен ғой, Әй, Қошан, алып кел менің Бозжорғамды, - деп Балқожа баласын қайта жұмсайды. (Төрекұлов Н., Қазбеков М. «Қазақтың би-шешендері. -Алматы: «Жалын», 1993. 2556.). Қалай дегенде де Ыбырайдай ұл өсіріп, тәрбиелеген Балқожа есімі ұмытылмақ емес.

Бірақ оның аты – жөні Қазақ Совет энциклопедиясына енген. Туған, өлген жылдары белгісіз.

Ыбырайдың нағашы аталары:

Жәнібек батыр

Дәуітбай

Мұса

Шеген

Шеген би

Айман

Адамның нағашы жұрты, шеше туыстары: нағашы ата, нағашы апа, нағашы аға, нағашы әпке, нағашы іні, нағашы сіңлі. Шешенің әпке – сіңлісінің балалары бөле деп аталады. Нағашы жұртқа өзі жиен болады.

Ал енді біз Ыбырайдың нағашы атасы туралы мәліметтер. Ыбырайдың өз аталары да, нағашылары да елге сыйлы, айтулы атпал азаматтар болған. Алайда Кеңес дәуірінде тұқым қуалаушылық – жақсыдан көбіне жақсы туатыны айтылмай, айтыла қалса, рушылдық, ескілік саналып келді.

Ыбырай нағашылары — елін, жерін жат жерлік басқыншылардан қорғауға белсене қатысқан, әскери лауазым «Тархан» атағын қазақта тұңғыш алған асқан батыр, мәмлегер Жәнібек Қошқарұлының ұрпақтары еді. Ыбырайдың Жәнібек батыр туралы ел аузындағы әңгімені жазуының бір ұшы осында жатса керек. Жәнібектің тұңғышы — Дәуітбай. Дәуітбай әкесі сияқты жаужүрек, хас батыр болған адам. Жәнібек қайтыс болғаннан кейін соғыс министрлігі алқасының 1759 жылғы жарлығымен «Тархан» атағы Дәуітбайға көшіріледі. Дәуітбайдан тоғыз бала, солардың бірі Мұса, Мұсадан Шеген.

Шеген бидің ұлы атасы – Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың замандасы, қатар жүрген қаруласы Шақшақ Жәнібек батырлығымен де, ел билеген саясаткерлігімен де, алдын болжай алатын көрегендігімен де, шешендігімен де алты алашқа аты шықса, Жәнібектің ұлы, Абылай ханның қарулас серігі – Дәуітбай да, немересі Мұса да заманында Кіші жүз бен Орта жүздің арасындағы белгілі саясаткерлердің, беделді ел билеушілері болғандары тарихтан белгілі.

Шеген Мұсаұлы 1791 жылы атасы Шақшақ Жәнібек тархан бабамыз ту тіккен киелі Тосын құмында дүниеге келген. Ұяда не көрсен, ұшқанда соны алар – сың дегендей, Шеген зерек болып өсіп, жасынан –ақ ел арасында қайтпас ер мінезімен, есейе келе батырлығымен, содан кейін ел билеуге араласа келе әділдігімен де, шешендігімен де көзге түседі. Шеген би кедей – көпшілікке қайырымды – мейірімді болып, қолының аса ашықтығы үшін жай ғана Шеген

емес, Шеген мырза атанған.

Ол мырзалық жағынан атағы иісі Орта жүзге тараған. Елге Шеген сөзі – жазылмаған заң. Ол айтқан билік – екі қаралмайтын үкім болған. Шектен тыс әділдігі табиғи түрде заңдылыққа айналған. Ол туралы ел аузында, «Шешілмеген шиеленісті Шеген шешкен», «Ойда Шеген, қырда Беген тұрғанда қазақты қай жау алады» - деген сөз бар.

Жалпы, Шеген би туралы ел аузынан естігеніміз – оның мына төрт жол айтқан сөзі:

Елдің емі далада,
Даланың емі балада.
Баланың емі анада,
Тіршілік түбі Аллада.

Шеген би және оның елге тұлға болған ұрпақтары туралы сан алуан әңгімелер көп. Кемеңгер суретшіміз, данышпан ойшылымыз Мұхтар Әуезов те Шеген биді қазақ билері арасынан бөлек бағалап, ерекше ықылас білдіріп «Хан Кене» пьесасына бас кейіпкер етіп суреттегені тарихтан белгілі.

Ғалым Сәкен Созақбаев Ы.Алтынсариннің өміріне арналған «Нағашы ата» деген мақаласында Шеген би айтты деген сөздерді келтірген. Солардың ішінде мынандай сөздер бар:

«Ел болған соң қоныс керек, Қоныс үшін соғыс керек. Хан болған соң халық керек, Халық үшін салт керек. Би болсаң даналық керек, Даналық үшін саналық керек.»

«Батыр болсаң білек керек, Білек үшін жүрек керек. Кедей болсаң кәсіп керек, Кәсіп үшін машық керек. Молда болсаң азан керек, Азан үшін асылған қазан керек.»

«Сері болсаң сән керек, Сән үшін ән керек.»

«Хан азғаны сол болар, Әділеті жоқ болса. Бай азғаны сол болар, Сақау аты жоқ болса. Ел азғаны сол болар, Ынтымақ – бірлік жоқ болса. Жер азғаны сол болар, Шыққан шөбі жоқ болса. Қол азғаны сол болар, Ұшқан құсы жоқ болса.»

Енді бірде Шеген би былай дейді: «Ер жігіттің белгісі, Қара бура нармен тең. Талапсыз ердің тірлігі, Қара топырақ жермен тең. Саясы жоқ бәйтерек, Сазға біткен талмен тең. Пайдасы жоқ көп байлар, Арам өлген малмен тең. Жетесі жаман бозбала, Тоқсанға келген шалмен тең.»

Өз дәуірінде би болып, ел тағдырына бел шеше араласқан Мұсаның жолын – ұлттың болашағы үшін жанын берген баласы Шеген би жалғады. Қазақ жерінің бір шұрайлы бөлігі Торғай өзені бойынан бекініс салу үшін орыс отаршылары ел билеушісі Шегеннен келісім сұрап, оны жеңілдету мақсатында биге Тобыл – Торғай аралығы дистанциясының бастығы Ахмет Жантурин арқылы сый – сияпат жібереді. Сыйлықтың артында не жатқанын түсінген би, одан бас тартып, сұлтан Ахмет Жантуринге хат жазады.

Хатта: «Ахмет мырза! Жіберген шекпеніңді жамылдым – келіншек болдым, сақинаңды салдым – қыз болдым, сағатыңды тақтым – бозбала болдым. Біз сияқты үлкен кісіге бұлар лайықсыз екен, маған жараспайтын заттар екен, сондықтан қайтарып отырмын. Патша сыйлығын қабылдамау,

бұрын – соңды болмаған жағдай. Осындай бірбеткей қасиеттері үшін Шегенді Торғай елі «Шеген батыр» - деп қадір тұтқан.

Орыс отаршылдары Шегеннің бұл пікірінен қайтпайтынын біліп, түрмеге салуға ұйғарып арнайы солдат аттандырады. Сөйтіп, Торғайда салынған патша түрмесінің алғашқы қонағы Шеген би мен оның хатшысы Тәкі қожа болған. Бұл жөнінде ауыздан – ауызға жетіп келе жатқан мына жыр жолдары да дерек бола алады:

«... Батырдан Мұса-Шеген би,
Патшадан келген шекпен сый.
Алдауыш деп алмаған,
Олжа деп көзін салмаған.
Көнбейді деп алдауға,
Жүрмейді деп айдауға.
Қараңғы үйге қамаған.

Шегенді қалайда өлтіру әрекетін ойластырған ұлықтар түрмеден шығарарда, мінетін боз айғырдың үзеңгісіне у жағуға айла табады. Шеген түрмеден шығысымен жайлаудағы елге бара жатып, қаладан 25 шақырым жердегі Қарасайдың қазіргі «Бозайғыр» деген жерінде мінген бозайғыры сүрініп жығылып, мерт болады. Шеген осыдан кейін ауырып, көп ұзамай қайтыс болады. Бұл шамамен 1848 жылдың күз айы.

Халықтың қатаң талап етуімен Шегенді Торғай түрмесінен босатқанда, елге келген Шеген биге халық жиналып сәлемдесуге барады. Сонда ауызы дуалы, сөзге шешен Қыпшақ Қара Тайпен деген кісі ел атынан: «Базарда қымбат болды-ау ұнның пұты, келдің бе, аман-есен елдің құты»-деген екен. Бұл ел азаматтары Шегенді қалай бағалағанын көрсетеді. Елдің дәл осылай құрметіне бөленген Шеген асқан ерлігімен, әділ билігімен, ықпалы жүрген асқақ рухты, тұғыры биік тұлға еді.

Ер адамның қайын жұрты: қайын ата, қайын ене, қайын аға, қайын бике және балдыздар. Қыз балдыздың жолдасы — бажа, ұл балдыздың жолдасы — келін. Әйел адамның қайын жұрты — қайын ата, қайын ене, қайын аға, қайын әпке, кішілері қайын іні, қайын сіңлі.

«Жеті атасын білген ұл
Жеті жұрттың қамын білер.
Жеті атасын білмеген

Құлағы мен жағын жер», – деген жүйелі сөз көп мағынаны білдіреді.

Жеті ата тәртібі туыстық, ағайындық бірлікті, ынтымақты ұстана отырып, бір ауыл, бір бауыр болып өмір сүрген. Отан отбасыдан басталады, сондықтан ең бірінші өз отбасындағы туыс жақындықты біліп, тату – тәтті өмір сүру. «Бірлік жерде тірлік бар» мақалды тағы келтіріп, біздің еліміз көркеюіне ат салы сайық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ижанов З. Ыбырайдың кесімі: Ыбырайдың шешен өнері туралы/ Ижанов З. // Ана тілі. - 2003. - сәуірдің 24-і . - № 16
2. Қазақ тарихынан: шежірелер, жазбалар, пікірлер, зерттеулер / құраст. Н. Құлмұхамбетова.- Алматы: Жалын, 2004.- 464бет
3. Оспанұлы С. Алтынсариннің айналасындағы адамдар [Мәтін] : Ыбырайдың атасы - Балғожа Жаңбыршыұлы / Серікбай Оспанов / Оспанұлы С // Қостанай таңы.- 2004.- 10 желтоқсан
4. Оспанұлы С. Ыбырайдың нағашылары [Мәтін] : Ы. Алтынсарин / Оспанұлы С // Қостанай таңы.- 2004.- 12 қараша
5. Ыбырай Алтынсарин. Шәкәрім Құдайбердіұлы.- Алматы.- 2007. - 632 б. - ("Қазақ энциклопедиясының" кітапханасы: "Тұлғалар")